

Могильний Л. П*.,
доктор історичних наук, доцент,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна. mogylny@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ЄФРЕМОВА

Анотація. Проаналізовано еволюцію поглядів на українське питання відомого українського суспільно-політичного діяча ліберального спрямування С. Єфремова (1876—1939). Серед проблем дослідження — організаційна діяльність, а також публіцистичні та наукові праці С. Єфремова як джерело історичного пізнання ідейних поглядів діяча. У колі особливої уваги — національні переконання С. Єфремова щодо шляхів політичного і культурного відродження українства, його сучасності і перспектив майбутнього національного розвитку.

Ключові слова: українське питання, автономія України, історія України, лібералізм, Єфремов Сергій.

Аннотация. Анализируется эволюция взглядов на украинский вопрос известного украинского общественно-политического деятеля либеральной ориентации С. Ефремова (1876 — 1939). Среди исследуемых проблем — организационная деятельность, а также публицистические и научные труды С. Ефремова как источник исторического познания идейных взглядов деятеля. Особое внимание уделено национальным убеждениям С. Ефремова в отношении пути политического и культурного возрождения украинства, его современному этапу и перспективам будущего национального развития.

Ключевые слова: украинский вопрос, автономия Украины, история Украины, либерализм, Ефремов Сергей.

Abstract It is given analyses of the evolution of political thinking on Ukrainian question of the famous Ukrainian social and political activist of liberal orientation S.Yefremov (1876-1939). Political and organizational activity as well as publicistic and research works of S.Yefremov as a background for historical understanding of ideological viewpoint of this doer are discussed. Among such works are: «History of Ukrainian written language», «From the public life in Ukraine», «Freemasonry in Ukraine», «By the way of synthesis. Review of the historiography of Ukrainian literature» and others. It is revealed that throughout his creative life S. Yefremov showed an ability to absorb new ideas, to listen to criticism, to take into account the objective opinions of his opponents. He experienced an evolution of views on solving the national question in Ukraine with due regard to political movement and the needs of Ukrainian people. National convictions of S.Yefremov upon political and cultural revival of Ukrainians, their present status and perspectives of future national development are under special attention in this respect.

Key words: Ukrainian question, autonomy Ukraine, history of Ukraine, liberalism, Yefremov Sergii.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці все більш послідовно порушується питання щодо висвітлення діяльності різних за ідейними переконаннями суспільно-політичних діячів. Серед них важливе місце належить постаті С. Єфремова — відомого представника національного ліберального руху. Аналізуючи біографію Сергія Олександровича, багато дослідників оминають одну з важливих складових його світогляду — це національні переконання і погляди, а саме бачення як минулого, так і сьогодення українського народу. Серед праць, на які варто звернути увагу при розгляді даного питання, доречно згадати «Історію українського письменства» [1], статті з історії громадських рухів та літератури («З громадського життя на Україні» [2], «Масонство на Україні» [3], «Дорогою синтезу» [4] та ін.).

* Mogylnyi L. P., Doctor of historical sciences, associate professor, Taras Shevchenko Kyiv national university, Kyiv, Ukraine. mogylny@ukr.net

Ukrainian question: evolution of thinking of S.Yefremov

Як учасник національного руху С. Єфремов склав свій власний літопис, «діаріуш» літературного процесу у контексті історичних епох. При прочитанні оглядів Сергія Олександровича може скластися враження, що дослідник виявляє певний консерватизм у своїх поглядах, а також надмірну критичність в оцінюванні сучасників. Утім, за словами Е. Соловей, за всім тим ми виразно чуємо, бачимо і його самого: його унікальний громадянський темперамент, вболівання за долю краю, неупередженість та прагнення об'єктивності [5, с. 7], і це — чи не найважливіше підґрунтя для ознайомлення з його поглядами як невід'ємної й особливо ціннісної складової суспільно-політичного світогляду українства, що представляли рушійну силу боротьби народу за демократію, культурне відродження, незалежний розвиток.

Аналіз попередніх досліджень і публікації. На погляди С. Єфремова у суспільно-політичній діяльності проливають світло праці О. Субтельного [6], В. Скальського [7], інших авторів. Однак у цілому проблема не є достатньо дослідженою, що формує конкретизований напрямок аналітичної роботи в аспекті ознайомлення з політичною спадщиною діяча.

Мета статті — дослідити світогляд С. Єфремова як ідеолога й діяча українського ліберального руху, визначити еволюцію його поглядів на українське питання в умовах зламу суспільно-політичного устрою на територіях Наддніпрянської України наприкінці ХІХ — у перші десятиліття ХХ ст.

Основні результати дослідження. Народницька концепція історії та літератури, сповідувана С. Єфремовим, послідовно і неухильно виявлялася у його поглядах. З інших причин і передумов С. Єфремов, вочевидь, ідеологізував провідні ідеї як в історії, так і в літературному процесі.

Приклад і досвід С. Єфремова яскраво доводять історичну детермінованість і, зрештою, неминучість того, що українська історична думка формувалася протягом усього свого розвитку як соціальна і політично заангажована: йшлося про те, аби допомогти народові відстояти своє природне право на існування. Якщо інколи С. Єфремов був схильний спрощувати природу творчого процесу, був підвладний симбіозові неонародницького «романтизму» із запозиченням позитивістських ідей, із сцієнтизмом початку ХХ ст., — в цьому активно виявляв себе інтелектуальний та методологічний «клімат» доби, індивідуально зрозумілий і витлумачений. Але, прагнучи підсумкового висновку, не забуваймо про те, що С. Єфремов — в кінцевому рахунку — яскравий представник культурно-історичного методу — з усіма плюсами і мінусами цієї європейської школи [5, с. 12].

Дуже дорогими йому були ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «Сталося те, що сталося. Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше — нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний — то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє — як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися — недалекі вже часи» [1, с. 20].

На думку С. Єфремова, мало якому народові в світі доводилося переживати трагічнішу, нещаснішу долю, як та, якої зазнав за своє історичне життя український народ. Серед причин він називає географічне розташування України на тому роздоріжжі, що ним здавна одбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до Європи. Український народ був східним форпостом Європи, і даремно пробував «Змієвими валами» захиститися від степовиків. Ніякі вали не допомагали, і народ змушений був приймати перші й найважчі удари від нападників. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, повсякчас приймаючи їх на себе, україн-

ський народ утратив багато цінних зусиль. Втратив він насамперед свою силу та частину території, і от саме в той час, коли за його спиною сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів стати об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів та основою, на якій вони свої здобутки культивували й викохували [1, с. 19-20].

Політичну діяльність С. Єфремов розпочав у студентські роки, ставши активним членом ВБЗО (Всеукраїнська безпартійна загальна організація) (1897 — 1904). Він разом із О. Кониським об'їздив майже всі українські громади, які діяли наприкінці XIX ст., переконував їх членів у доцільності об'єднання в загальну безпартійну організацію. Згодом С. Єфремова залучили і до укладання першого статуту об'єднання. Тривалий час у організації він виконував обов'язки секретаря засідань організації.

Спілкування з видатними діячами українського руху зміцнювали його переконання у тому, що спільна послідовна просвітницька робота українців допоможе їм досягнути поставленої мети — побудувати демократичне суспільство, здатне вирішити національне питання.

Поява Всеукраїнської безпартійної організації в 1897 р., на думку Сергія Олександровича, розпочала новий етап в історії українського національно-визвольного руху. Це був перехідний час від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму. Для старшого покоління українських громадських діячів організація стала епілогом їх біографії, але в той же час виявилася притягальною силою для молодого хлопця, який згодом став одним із активних учасників перших українських ліберальних партій.

Заснування демократичної партії у 1904 р. стало логічним результатом розвитку українського ліберального руху. Політико-організаційне об'єднання української інтелігенції розширило політичний спектр національно-визвольного руху. водночас до здійснення цього важливого кроку, за словами О. Субтельного, лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його у таке русло, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [6, с. 263]. Одне слово, українські революційні партії «крайнього соціалістичного» напрямку змусили помірковано налаштованого С. Єфремова відмовитися від виключно культурницької роботи і органічно поєднати її з громадсько-політичною діяльністю.

Сергій Олександрович, як і багато його сучасників, вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкраще вирішення питання політичного устрою держави і виходу з глухого кута для країни він бачив у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом. Це гасло було проголошено на знак протесту проти здійснюваних самодержавством Росії заходів щодо виборів до так званої «Булигінської думи».

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів — росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління, «сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався» [8, арк. 26]. І в Україні потрібно законодавчо дозволити такі виборні демократичні інститути влади. Державний лад у країні повинен будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народові через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

На думку Сергія Олександровича, досягнути демократичного ладу можна не лише за допомогою насильства, як це пропагували інші партії, а й шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які послаблять суперечності між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості — найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації державного управління. Запровадження національно-територіальної автономії та обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне між-національну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. Він вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після отримання українським народом права в межах національної автономії самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші наболілі проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною та навіть наївною. Окремі вимоги стали продовженням ідей М. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем.

Важливою складовою переконань Сергія Олександровича була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. У перші місяці революції 1905—1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканності чи відтягувати вирішення національного питання — значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їх національних прав, їх рівності з усіма іншими народами [9, с. 110].

С. Єфремов вважав за необхідне послідовно устоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Його одностайні бажали перетворити народ у націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії — свободи, прогресу. Метою українського руху оголошувалося формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Отож, Сергій Олександрович наполягав на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На його думку, автономія зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самокерованих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від представників партій революційного спрямування, С. Єфремов об'єктом впливу вбачав українську націю. Він вважав, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при «політичній самостійності українського народу» і необмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що йшлося про розширений варіант автономії). Зважаючи на обставини, в яких перебувала тодішня Україна, Сергій Олександрович вважав, що першочерговою метою для народів є перетворення Російської імперії в конституційну державу.

На його думку, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які послаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкриють дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

В 1905—1907 рр. С. Єфремов увійшов до тієї невеликої групи інтелігенції, яка взяла на себе працю щодо організації національного відродження, але ця робота виявилася надто важкою. Б. Грінченко писав, що люди бажали одразу «косити [...] жито, коли нам потрібно було зробити собі плуг і борону, щоб це жито посіяти». І не зважаючи на всі ці перепони, робота триває, створюються органи національного українського життя, за допомогою яких поширюється національна свідомість, зростає свідомо українська інтелігенція, свідомі українські маси [10, с. 151–152].

У січні 1917 р. Рада ТУП за ініціативою С. Єфремова направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям. Зокрема, і за «волю українського народу до самостійного розвитку» [11, с. 106].

Спостерігаючи за революційними перетвореннями у Російській імперії, С. Єфремов щиро вірив у швидку реалізацію і вирішення національних проблем у межах єдиного загальноросійського демократичного руху. Він вважав, що з поваленням самодержавства відкриваються нові можливості втілення у життя найважливіших вимог українського народу. Це гасло широкої національно-територіальної автономії України і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації і піднесення ідеї федералізму серед українського населення. У боротьбі за автономію українці прагнули забезпечити собі співчуття і підтримку не тільки широких мас україномовного населення, а й національних меншостей в Україні [12, арк. 11].

Перемога Лютневої революції 1917 р. сприяла зміцненню автономістсько-федералістських ідей серед українського політикуму. Спостерігаючи за перетвореннями в державі, С. Єфремов щиро сподівався, що національні проблеми будуть швидко вирішені. Допомогати реалізовувати їх стануть представники народів Росії за сприяння загальноросійського уряду. Він вважав, що ліквідація самодержавства відкрила нові можливості для задоволення національних, соціальних, економічних, політичних вимог українців як європейського народу і водночас стимулюватиме консолідацію та об'єднання всіх його демократичних сил. З огляду на ці теорії гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, оскільки підтримувалося широкими верствами українства.

С. Єфремов узяв активну участь у роботі над універсалами УЦР. Вагання викликав у нього лише IV Універсал, яким проголошувалася повна незалежність України, оскільки це в той час суперечило його переконанням. Він підписав документ лише через наполегливі вимоги М. Грушевського та В. Винниченка. Про це згадували Б. Мартос та М. Ковалевський. Підписавшись, замислився, а потім сказав, що, приймаючи документи такого значення, діячі УЦР беруть на себе величезну відповідальність [7, с. 115–116].

Таким чином, С. Єфремов та його однодумці залишалися на своїх старих позиціях — автономія України у складі Росії, якщо ж і самостійність, то тимчасова, для наступного утворення нової федерації народів Росії. Нові політичні і військові обставини не сприяли суттєвим змінам його позиції. Навіть навпаки, кожна нова ситуація розглядалася як елемент майбутньої федерації.

Самостійність України С. Єфремов сприймав як необхідну умову для формування рівноправної федерації народів. Він сподівався, що у майбутньому Україна відіграватиме більш значну роль у європейській геополітичній грі. Дехто із його сучасників твердив, що він на той час був проти українізації освіти, проте загальновідомим є факт, що С. Єфремов виступав за українську школу, університети і вважав, що заходи ці повинні здійснюватися поступово і зважено.

Встановлення в Україні більшовицької влади в 1919 р. не змінило позицій С. Єфремова. Він і надалі залишався прихильником федерації з іншими народами,

крім більшовицької Росії. Свої переконання Сергій Олександрович пояснював тодішнім неприйняттям більшовицьким керівництвом розбудови української державності, заснованої на національних традиціях і особливостях, та їх невдалою соціально-економічною політикою «воєнного комунізму».

Ставлення С. Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним і саркастичним. Видимі досягнення партії і народу він сприймав крізь призму життя, яке було далеким від того, що описувалося в засобах масової інформації УСРР. Негативи суспільно-політичної та соціально-економічної сфер викликали в нього неприхований осуд і презирство. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихвалання радянського стилю життя, з невідомою ворожістю ставилися до тих, чия думка не збігалася з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість вчений і постраждав.

За спогадами М. Татуса, теж засудженого органами ДПУ, у вересні 1931 р. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Чехівського привезли до Ярославського політизолятора, де вони перебували до вересня 1933 р. По приїзді московської комісії з ОДПУ більшість українців, поляків і чехів етапом вивезли на Соловки. Лише в ув'язненні в Сергія Олександровича відбувається корінний світоглядний перелом. Він висловлює думку про необхідність побудови незалежної Української держави, «і вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю» [13, с. 44, 46].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що, можливо, в майбутньому на порядку денному знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє влада. Тим паче, що напрацювання можуть стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя українців та становлення України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [14, арк. 38].

Висновки. Опрацювання доробку С. Єфремова, уважне і неупереджене детальне прочитання його спадщини ще попереду, як і деталізоване дослідження його поглядів щодо державності України. Подальшого вивчення також потребує власне вченому врахування специфіки певної епохи, його доповнення і розширення трактувань історичних подій та явищ. Адже С. Єфремов виявляє протягом усього творчого життя здатність засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, враховувати об'єктивні думки опонентів. Саме тому йому довелося на власному досвіді пройти своєрідну еволюцію поглядів щодо вирішення національного питання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. — К. : Femina, 1995. — 688 с.
2. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. — К. : Вік, 1909. — 77 с.
3. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор. Е. С. Соловей. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 689—703.
4. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор. Е. С. Соловей. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 134—151.
5. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1993. — С. 5—16.
6. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.

7. Скальський В. В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції : погляд С. О. Єфремова / В. В. Скальський // Революції в Україні у XX—XXI століттях : співзвуччя епох : Матеріали II наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. — Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. — С. 112–116.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп.1, спр. 1942, арк 29.
9. Ефремов С. Заметки на текущие темы / С. Ефремов // Киевская Старина. — 1905. — Кн. 2. — С. 158–190; Кн. 3. — С. 276–299; Кн. 4. — С. 81–111; Кн. 5. — С. 183–212; Кн. 6. — С. 274–304.
10. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова Громада. —1906. — № 12. — С. 147–155.
11. Брицький П. П. Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П. П. Брицький // Історична панорама. — 2004. — Вип. II. — С. 96–107.
12. Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 40, № 1346, арк. 38.
13. Татусь М. Доля академіка С. О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях).— Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. — 36. 1. — С. 43–52.
14. Галузевий державний архів СБУ, спр. 67098, фп (215471), т. 59, ч. 1, арк. 267; ч. 2, арк. 268-496; ч. 3, 497-731.

REFERENCES

1. Yefremov, S. (1995). *History of Ukrainian written language*. Kyiv: Femina (in Ukr.)
2. Yefremov, S. (1909). *From the Public Life in Ukraine*. Kyiv: Vik (in Ukr.).
3. Yefremov, S. (2002). Freemasonry in Ukraine. In E. S. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Favorites: Articles. Research papers. Monographs* (pp. 689-703). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
4. Yefremov, S. (2002). By the way of synthesis. Review of the historiography of Ukrainian literature In E. S. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Favorites: Articles. Research papers. Monographs* (pp. 134-151). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
5. Solovey, E. (1993). Towards a Synthesis. In E. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Literary Critiques* (pp. 5-16). K: Dnipro (in Ukr.)
6. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraine: History*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
7. Skalskyi, V. (2006). Central Rada's Universals as an extreme acts of the Revolution: a view of S. Yefremov. In *Revolution in Ukraine in the XX — XXI centuries: harmony of epochs: Papers of the II scientific conference* (Odessa, October 6, 2006). Dedicated to the 130th anniversary of the birth of S. Yefremov (pp. 112-116). Odessa: Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Law Institute of Odessa, Kharkiv National University of Internal Affairs (in Ukr.).
8. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 274, description 1, file 1942, sheet 29 (in Rus.).
9. Yefremov, S. (1905). Notes on Current Issues. In Naumenko, V (Ed.), *Kyevan antiquity* (Book 2, pp. 158-190), (Book 3, pp. 276-299), (Book 4, pp. 81-111), (Book 5, pp. 183-212), (Book 6, pp. 274-304) (in Rus.).
10. Vartovyi, P. (1906). From Ukrainian life. *Nova Gromada (New Community)*, 12, 147-155 (in Ukr.).
11. Brytskyi, P. (2004). Western Ukrainian lands during the First World War. *Istorychna panorama (Historical Panorama)*, II, 96-107 (in Ukr.).
12. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, fund 40, № 1346, sheet 38 (in Ukr.)
13. Tatus, M. (1953) The Academician M. S. Yefremov. In Plusch V. (Ed.), *Union for the Liberation of Ukraine (ideological foundations, history and papers to understanding its activities on the native lands)* (Collection 1., pp. 43-52). Munich: Publication of the Union for the Liberation of Ukraine (in Ukr.).
14. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, file 67098, AF (215,471), vol. 59, part 1, sheet 267; part 2, sheet 268-496; part 3, sheet 497-731 (in Ukr.).